

Jazyk a jazykověda

Elena Krejčová

Lingvistika

Lingvistika (z latinského *lingua* ‚jazyk‘)

- vědecký obor zabývající se **výzkumem jazyka** (resp. rozmanitých jazyků).
- konstituovala se na přelomu 18. a 19. století
- zkoumání jazyka a úvahy o něm mají ovšem tradici mnohem delší a realizovaly se mj. v rámci gramatiky, rétoriky a dialektiky (tj. logiky v širokém smyslu), disciplín, které na středověkých univerzitách tvořily **součást tzv. sedmi svobodných umění** (*gramatika, rétorika, dialektika, aritmetika, geometrie, astronomie a hudba*).

Gramatika přitom zahrnovala nejen studium jazyka, ale také interpretaci textů

SEPTEM ARTES LIBERALES

Sedmero svobodných umění (lat. *septem artes liberales*) tvořilo základ středověkého vzdělávání

- byl to středověký název pro souhrn předmětů, které tvořily všeobecné vzdělání (řecky *enkyklios paideia*, lat. *orbis doctrinae* – kruh vzdělání) středověkého vzdělance.
- Sedm základních umění, tedy vědeckých a učebních oborů, bylo rozděleno na *trivium* zaměřené především na texty a *kvadrivium* pro obory spojené s čísly. Tehdejší chápání obsahu jednotlivých umění se však lišilo od moderních pojmů.
- Tato umění byla svobodná (*liberales*), protože věnovat se jim bylo hodno svobodného člověka (lat. *homo liber*), na rozdíl od manuálních či řemeslných zručností.
- Od slova *artes* pochází pojmenování jedné z fakult na středověkých univerzitách. Artistická fakulta byla předchůdkyní dnešní fakulty filozofické.

Lingvistika

- Jako **český terminologický ekvivalent** k lingvistice se obvykle používá výraz **jazykověda**, dříve bylo rozšířeno i pojmenování **jazykozpyt**
- **filologie** (z řeckého filologiā ‚láska ke slovu/řeči‘)- zkoumání určitého jazyka (či skupiny navzájem spjatých jazyků) ve spojení se zkoumáním literatury v daném jazyce (daných jazycích), případně i příslušné historie a kultury
- Bohemistika (lingvistická a literárněvědná) je tak filologická nauka o češtině a české literatuře. Spolu se slovakistikou, polonistikou, rusistikou, bulharistikou a dalšími filologickými disciplínami je součástí **slavistiky, nauky o slovanských jazycích a literaturách**.
- Filologie zaměřená na současné (živé) jazyky se někdy nazývá **moderní filologie**, výzkum starověkých jazyků (zvláště staré řečtiny a latiny) a literatur je naproti tomu náplní **klasické filologie**.
- Základními charakteristikami jazyka a tím, co je různým jazykům společné, se zabývá **obecná lingvistika** (obecná jazykověda).

Jazyk

I když bezpochyby intuitivně víme, co jazyk je a jak vypadá, a jsme schopni jazyka užívat, je **velmi obtížné dospět k definici**, která by rysy jazyka přesným a vyčerpávajícím způsobem postihovala.

- „systém znaků sloužící řečovému dorozumívání (komunikaci) lidí“ (ESČ)
- „Jazyk je systém sloužící především jako základní prostředek lidské komunikace [...] jazyk je [...] v mozku uložený systém jednotek, pravidel, modelů a konvenčních kolektivních norem k tvorbě promluv“ (Fr. Čermák)
- **jazyk** je soubor jednotek znakové povahy, které tvoří uspořádaný celek (systém), a soubor pravidel, jež určují, jak s jednotkami zacházet.
- Lidé si jazyk osvojují a užívají jej pro vzájemnou výměnu informací, regulaci svého chování či udržování kontaktu (zároveň je jazyk také nástrojem lidského myšlení).

Obecná klasifikace jazyků

Základní diferenciaci spočívá v **protikladu mezi jazyky přirozenými a jazyky umělými.**

Jazyky přirozené:

- vznikly spontánně
- jsou primárně užívány pro komunikaci v určitém společenství, jehož členové si daný jazyk osvojují (členové jiných společenství si jej pak mohou osvojovat jako druhý jazyk).
- neustále se vyvíjejí a nepodléhají individuální vůli (jedinec je nemůže měnit podle svých záměrů).

Přirozeným jazykem je např. čeština, angličtina, čínština. Vedle těchto stále užívaných (**živých**) jazyků patří k přirozeným jazykům i jazyky mrtvé (**vymřelé**), tedy jazyky společenství, která už neexistují (např. sumerština, tocharština, dáčtina, pruština, polabština, aramejština, etruština).

Jazyky přirozené

- tzv. **národní (etnické)** jazyky, které jsou primárně vázány na určité **etnické společenství**, pro něž jsou mateřským jazykem, a slouží k uspokojování jeho komunikačních potřeb.
- tzv. **dorozumívací**, resp. **mezinárodní přirozené jazyky**, jež slouží ke komunikaci mezi uživateli různých jazyků, a to buď obecně, nebo ve vymezené oblasti společenské praxe (např. obchod, věda, náboženství).

Tuto funkci někdy nabývají etnické jazyky, příp. jazyky, jež původně jako etnické vystupovaly: v našem kulturním okruhu dříve latina, v současnosti angličtina.

Jazyky přirozené

- Postavení dorozumívacích jazyků mají také **hybridní přirozené jazyky** zvané **pidžiny** (zkomolenina z anglického *business*).

Pidžiny vznikly smíšením několika jazyků a uplatňují se v komunikaci (hlavně obchodní) mezi odlišnými etniky (nejznámější je tzv. Pidgin English z Nové Guineje).

- Nejednou se ovšem pidžiny sekundárně stávají jazyky s rodilými mluvčími, tedy jazyky etnickými; mluvíme pak o **kreolských jazycích** (např. kreolská francouzština na Haiti).

Jazyky přirozené

Víceznačný je název **lingua franca** (doslova ‚franský jazyk‘, chápáno jako jazyk Evropanů).

- Původně šlo o pidžin užívaný ve středověku ke komunikaci mezi křesťany a muslimy ve Středomoří, který zahrnoval prvky románských jazyků, arabštiny a řečtiny.
- V současnosti se ale pod označením *lingua franca* často rozumí jakýkoli hybridní dorozumívací jazyk nebo i dorozumívací jazyk nehybridní (angličtina jako lingua franca současnosti).

Jazyky **přirozené**

Konečně je třeba rozlišovat mezi:

- přirozenými jazyky **verbálně-vokálními**, tedy realizovanými prostřednictvím zvuků skládaných do jednotek vyššího řádu (a sekundárně prostřednictvím písma),
- a tzv. **znakovými** jazyky jako přirozenými jazyky neslyšících.

Na utváření jednotek znakových jazyků se podílejí jednak manuální nosiče (tvar, pozice, pohyb ruky), jednak nosiče nemanuální (mimika, pozice a pohyby hlavy a horní části trupu).

Jazyky **umělé**

Jazyky **umělé** – záměrně vytvořené jedincem či skupinou lidí.

- Jazyky **smyšlené** jsou jazyky „pseudopřirozené“, vytvořené jedincem (většinou spisovatelem) podle vzoru přirozených jazyků a vyskytující se (zpravidla jen ve fragmentech) v (literárních) textech.

Příkladem mohou být fantastické cestopisy (*Gulliverovy cesty* Jonathana Swifta nebo klingonština ze seriálu *StarTrek*)

- Jako **neofázie** (z řeckého *neos* ‚nový‘ a *fēmī* ‚mluvím‘) se označuje individuální vytváření umělých jazyků, které je podníceno psychickou poruchou. Takové jazyky mají sloužit např. k dorozumívání s mimozemšťany či jinými fantastickými bytostmi

Jazyky **umělé**

- **Univerzální** jazyky mají racionálně, dokonale a jednotně vyjádřit lidské myšlenky.

O sestavení takového jazyka se mj. v 17. století pokusili Jan Amos Komenský nebo Angličan John Wilkins.

- Mezinárodní **pomocné** (plánové) jazyky mají umožnit mezinárodní dorozumění a překlenout rozdíly mezi přirozenými jazyky. Většinou vycházejí z existujících přirozených jazyků, ale výrazně je zjednodušují a zpravidelňují.

Nejvíce byly vytvářeny v druhé polovině 19. století; jistého rozšíření dosáhlo esperanto

Žádný z těchto pomocných jazyků se ovšem výrazněji neprosadil.

Jazyky **umělé**

- Speciální podskupinu představují jazyky **formální**. Jazyky matematických a logických kalkulů jsou tvořeny souborem přesně vymezených jednotek a pravidel a jejich používání má odstranit víceznačnost a vágnost
- **Programovací** jazyky slouží ke komunikaci s počítači (COBOL, Fortran, Java aj.).

Myšlení o jazyce a vývoj lingvistiky

Starší období: před vznikem lingvistiky jako vědní disciplíny

Lingvistika jako **věda** v pravém smyslu slova vznikla poměrně pozdě, avšak myšlení o jazyce má neobyčejně dlouhou tradici.

- Nejstarší známý popis jazyka pochází z doby kolem roku **500 př. n. l.**, kdy staroindický učenec Pānini podal – byť ještě ne zcela systematickou – analýzu posvátného jazyka *sanskrt*

Antičtí filozofové

- Zvlášť význačné postavení mezi nimi zaujímá **Platón** (427–347 př. n. l.), který se v dialogu *Kratylos* zabýval otázkou, zda se pojmenování vztahují k označovaným věcem přirozeně, v souladu s kosmickým řádem (*physei*), nebo na základě přijaté konvence (*thesei*),
- v dialogu *Sofisté* představil model věty jako spojení jména (*onoma*) a slovesa, které o jméně vypovídá (*rhēma*)

Myšlení o jazyce a vývoj lingvistiky

Starší období: před vznikem lingvistiky jako vědní disciplíny

Helenistická doba (zhruba 300–100 př. n. l.)

- Začalo se rozvíjet soustavné studium jazyka
 - na jedné straně – škola tzv. analogistů, kteří zdůrazňovali pravidelnost ve stavbě jazyka,
 - na druhé straně škola anomalistů, kteří naopak zásadní pozici pravidelnosti popírali
 - Dionysios Thrax (2. stol. př. n. l.), první známý autor spisu o gramatice, rozlišil osm slovních druhů

Antický Řím

- gramatici v antickém Římě navázali na řecké práce
- Marcus Terentius Varro (116–27), vycházel ze široce chápaného pojmu *deklince* (*dēclīnātiō*); pod deklinaci zahrnuje ohýbání i tvoření slov

V období pozdní antiky pak vznikaly školní gramatiky latiny (Aelius Donatus – 4. stol., Priscianus – 6. stol.), jež ovlivňovaly myšlení o jazyce i jazykovou výuku až do raného novověku.

Myšlení o jazyce a vývoj lingvistiky

Starší období: před vznikem lingvistiky jako vědní disciplíny

Středověk

- typické spojení gramatiky s logikou – projevovalo se v tzv. *scholastické spekulativní gramatice* – založena na představě shody mezi výstavbou světa, myšlení a jazyka.

Novověk

- pokračovala tradice obecného pohledu na jazyk v koncepci univerzální (obecné, racionální) gramatiky – zdůrazňovala shodu zákonů myšlení a zákonů jazyka a snažila se nacházet hlavně to, co mají všechny jazyky společné.

Podle vzoru latinských gramatik začaly být vytvářeny gramatiky jednotlivých národních jazyků.

Myšlení o jazyce a vývoj lingvistiky

Nové období

- **Lingvistika** jako plnoprávná vědecká disciplína – konstitovala se od sklonku 18. století a především v **19. století**.
- Postupně se prosadilo několik základních lingvistických paradigmat (ve smyslu obecného modelu sledovaných problémů a způsobů jejich řešení).

Je ovšem třeba podotknout, že lingvistická paradigmata se navzájem nenahrazují a nestřídají, ale zpravidla existují vedle sebe a také se navzájem doplňují a ovlivňují.

Lingvistika jako vědecká disciplína

Mezi nejdůležitější lingvistická paradigmatata patří:

- a) **Historickosrovnávací přístup k jazyku**, který se rozvíjí od počátku 19. století
- b) **Typologický přístup k jazyku**; od počátku 19. stol., ale výrazně se profiluje až ve 20. století
- c) **Strukturální přístup k jazyku (strukturalismus)**. Zakladatelskou postavou strukturalismu je švýcarský jazykovědec Ferdinand de Saussure, na základě jehož přednášek bylo publikováno pojednání *Cours de linguistique générale* (1916, česky Kurs obecné lingvistiky).

V návaznosti na de Saussurovo pojetí jazyka se v následujících desetiletích konstituovalo několik strukturalisticky orientovaných hnutí a sdružení, především pražská škola, kodaňská škola a tzv. americký deskriptivismus.

Lingvistika jako vědecká disciplína

d) **Generativní gramatika** a směry s ní související

Generativní gramatika velmi výrazně ovlivnila výzkumy jazyka ve druhé polovině 20. stol.

Její zakladatelem a nejvýznamnějším představitelem je americký lingvista Noam Chomsky, který svou koncepci poprvé představil v knize *Syntactic Structures* (1957).

e) **Rozvoj pomezních disciplín**

Od 50. let 20. stol. se prosazují také tzv. pomezní lingvistické disciplíny

- Jsou založeny na integraci lingvistických výzkumů s poznatky dalších věd (psycholingvistika, sociolingvistika).
- V další fázi (kolem roku 1970) dochází ke komunikačně-pragmatickému obratu – označuje se tak soustředění pozornosti nikoli na jazykový systém, ale na různé aspekty užívání jazyka v komunikaci a na procesy, které s tím souvisejí.
- Vedle psycholingvistiky a sociolingvistiky se konstituují disciplíny, jako je textová lingvistika, lingvistická pragmatika, konverzační analýza, neurolingvistika či kognitivní lingvistika

Domácí úkol

Z uvedené literatury k přednášce si přečtete teorie o vzniku jazyka a stručně je představte na naší další hodině.

Literatura:

- _Nový encyklopedický slovník češtiny online <https://www.czechency.org/>
- MAREŠ, Petr (2014) Úvod do lingvistiky a lingvistické bohemistiky, Univerzita Karlova v Praze
- CVRČEK, Václav (2011): Mluvnice současné češtiny – koncepce a zpracování. In: Jiří Hasil (ed.), Přednášky z 54. běhu Letní školy slovanských studií. Praha: FF UK; Euroslavica, s. 26–35. 24
- ČERMÁK, František (2011): Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky. 4. vyd. Praha: Karolinum.
- ČERNÝ, Jiří (2005): Malé dějiny lingvistiky. Praha: Portál
- PLESKALOVÁ, Jana – KRČMOVÁ, Marie – VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (eds.) (2007): Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha: Academia.
- PALEK, Bohumil (1989): *Zaklady obecné jazykovědy*. Praha: SPN.
- POKORNÝ, Jan (2010): *Lingvistická antropologie. Jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada Publishing.
- ČERNÝ, Jiří (2008): *Úvod do studia jazyka*. 2. vyd. Olomouc: Rubico.
- DOLNÍK, Juraj (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda.
- ERHART, Adolf (1984): *Základy jazykovědy*. Praha: SPN.

Děkuji za pozornost.

